

Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

Научни скуп са међународним учешћем
„ПРАВО У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ДРУШТВА“

Ставови и закључци изнесени у чланцима лични су ставови њихових аутора и не изражавају мишљење уредништва.

Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

Зборник радова

„ПРАВО У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ДРУШТВА“

Издавач:

Правни факултет Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Лоле Рибара 29, 38220 Косовска Митровица, тел. 028.425.336, www.pra.pr.ac.rs

За издавача

проф. др Владан Михајловић, декан

Главни и одговорни уредник

Проф. др Дејан Мирковић

Уређивачки одбор

Чланови из земље:

Проф. др Владан Михајловић, проф. др Јелена Беловић, проф. др Дејан Мирковић,
проф. др Олга Јовић Прлаиновић, доц. др Огњен Вујовић (Правни факултет
Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици),
проф. др Андреја Катанчевић, доц. др Валентина Цветковић Ђорђевић (Правни
факултет Универзитета у Београду)

Чланови из иностранства:

Академик САНУ Елена Јурјевна Гуськова (Институт за славистичке студије Руске
академије наука, Руска Федерација), dr Valerio Massimo Minale (University of Naples
„Federico II“, Универзитет у Напуљу, Италија), проф. др Марија Амповска
(Универзитет „Гоце Делчев“, Штип, Правни факултет, Северна Македонија)

Секретар Уређивачког одбора:

Асс. Горан Тишић

Технички уредник:

Младен Тодоровић

Дизајн корица:

Димитрије Милић

Штампа: Кварк, Краљево

Тираж: 100 примерака

ISBN 978-86-6083-059-5

Штампање овог Зборника помогло је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ
СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

ЗБОРНИК РАДОВА
ПРАВО У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ДРУШТВА

COLLECTION OF PAPERS
THE ROLE OF LAW IN SOCIAL DEVELOPMENT

Научни скуп са међународним учешћем одржан је 24. маја 2019. године на Правном факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

Том I

Косовска Митровица, 2019.

САДРЖАЈ

ТЕОРИЈА ПРАВА, СОЦИОЛОГИЈА И ЕКОНОМИЈА

- Др Борис БЕГОВИЋ**
СМЕРНИЦЕ ЗА ВРЕДНОВАЊЕ ХОРИЗОНТАЛНИХ
КОНЦЕНТРАЦИЈА: ОСНОВНЕ ДИЛЕМЕ И МОГУЋА РЕШЕЊА ЗА
ЗЕМЉЕ БЕЗ ДУГЕ ТРАДИЦИЈЕ ПРАВА КОНКУРЕНЦИЈЕ 13
- Др Саша Б. БОВАН**
ПРАВНА ХЕРМЕНЕУТИКА КАО ВЕШТИНА И ТЕОРИЈА ТУМАЧЕЊА
ПРАВА 29
- Др Велибор ЦОМИЋ**
МОДЕЛИ ПРАВНЕ ЗАШТИТЕ ЕПАРХИЈЕ РАШКО-ПРИЗРЕНСКЕ
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 51
- Др Петар АНЂЕЛКОВИЋ**
ЕКОНОМСКИ НЕОКОЛОНИЈАЛИЗАМ – СЈАЈ И БЕДА ПРАВА 73
- Др Љубомир МИТРОВИЋ, др Славка МИТРОВИЋ**
ЗАКОН О ЗАДРУГАМА – ДЕТЕРМИНАНТА ПРАВНОГ ОКВИРА
ОРГАНИЗОВАЊА И ПОСЛОВАЊА ЗАДРУГА 91
- Др Радомир СТОЈАНОВИЋ**
ОДНОС ПРАВА И ПОЛИТИКЕ 111
- Др Драгана ЋОРИЋ**
КАКО ПРАВО КРЕИРА (ДРУГАЧИЈУ) СТВАРНОСТ 119
- Никола ИЛИЋ**
ИНСТИТУЦИЈЕ И ПРИВРЕДНИ РАСТ АУТОНОМНЕ ПОКРАЈИНЕ
КОСОВО И МЕТОХИЈА 129
- Радица НЕДЕЉКОВИЋ**
ПРАВОСЛАВНА РЕЛИГИЈА КАО ФАКТОР ДРУШТВЕНОГ РАЗВОЈА И
ПРАВНЕ СИГУРНОСТИ 143
- Александра МИТРОВИЋ**
ПРАВО КАО ДРУШТВЕНА ПОЈАВА – СОЦИОЛОШКО-ПРАВНИ
АСПЕКТ 157

ИСТОРИЈСКО ПРАВНА ОБЛАСТ

- Др Милена ПОЛОЈАЦ**
ТРАКТАТ КРИСТИЈАНА ТОМАЗИЈА О АКВИЛИЈЕВОМ ЗАКОНУ И
ТЕОРИЈА О ПРАВНИМ ТРАНСПЛАНТИМА АЛАНА ВОТСОНА 177
- Др Андреја КАТАНЧЕВИЋ**
LEX CORNELIA DE INIURIIS 195
- Др Валентина ЦВЕТКОВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ**
НЕМАЧКА ИСТОРИЈСКОПРАВНА ШКОЛА И СРПСКА
РОМАНИСТИКА У XIX ВЕКУ 209
- Др Огњен ВУЈОВИЋ**
О ДЕЛИКТУ ПРЕВАРЕ 235
- Др Далибор ЂУКИЋ**
УСТРОЈСТВО СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ И БРАЧНО ПРАВО У
КРАЉЕВИНИ СХС- ЈУГОСЛАВИЈИ 251
- Др Милош ЦВЕТКОВИЋ**
ОСНОВЕ ВИЗАНТИЈСКОГ ПОГРАНИЧНОГ
ВОЈНО-УПРАВНОГ УРЕЂЕЊА ОД VII ДО X ВЕКА 267
- Милан МИЛУТИН**
О ДУЖНИЧКОЈ ДОЦЊИ У D.45.1.91.3 295
- Уна ДИВАЦ**
АТИНСКЕ ДЕМЕ У СВЕТЛУ СУДСКИХ БЕСЕДА 311
- МЕЂУНАРОДНО ПРАВНА ОБЛАСТ И ЕВРОПСКО ПРАВО
- Др Марија КРВАВАЦ**
ICSID АБИТРАЖА- ПОСЛОВНИ СУД 331
- Др Бојан МИЛИСАВЉЕВИЋ**
ОПШТА ПРАВНА НАЧЕЛА У МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ 347
- Др Драган БАТАВЕЉИЋ, Мр Ратомир АНТОНОВИЋ, Драган
ИЛИОСКИ**
ПРАВНИ АСПЕКТИ ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У РЕПУБЛИЦИ
СРБИЈИ 365

Др Зоран ЈОВАНОВСКИ, Др Елена ИВАНОВА
УТИЦАЈ ЕВРОПСКЕ КОНВЕНЦИЈЕ ЗА ЉУДСКА ПРАВА НА
НАЦИОНАЛНО ПРАВО И ПРАКСУ 377

Др Срђан СЛОВИЋ
КОНЦЕПТ МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА У РЕАЛИСТИЧКИМ
ТЕОРИЈАМА МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА 391

Др Јелена ЋЕРАНИЋ ПЕРИШИЋ
ПРАВО ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ЕВРОПСКИХ
ИНТЕГРАЦИЈА 409

Др Дејан МИРОВИЋ
ПОРЕЂЕЊЕ БРИСЕЛСКОГ СПОРАЗУМА СА УГОВОРОМ САД И
ПАНАМЕ ИЗ 1903. ГОДИНЕ У КОНТЕКСТУ ТЕОРИЈА КАРЛА
ШМИТА О "ПРАЗНОМ СУВЕРЕНИТЕТУ" 425

Кристиан КОВАЧ
ЗАШТИТА ПОДАТАКА О ЛИЧНОСТИ У ПРАВУ САВЕТА
ЕВРОПЕ 437

УСТАВНО ПРАВНА, УПРАВНО ПРАВНА И РАДНО ПРАВНА
ОБЛАСТ

Др Владан МИХАЈЛОВИЋ
ПРОТИВУРЕЧНОСТ (ИЛИ НЕ) ИЗМЕЂУ НОРМАТИВНОГ И
СТВАРНОГ У УСТАВУ – ФОРМАЛНА СВОЈСТВА И ФУНКЦИЈА
УСТАВА (ФОРМАЛНИ УСТАВ) ИЛИ ЊЕГОВА РЕАЛНА УЛОГА И
МОЋ У РЕГУЛИСАЊУ ДРУШТВЕНОГ ЖИВОТА
(СТВАРНИ УСТАВ) 461

Др Љубиша ДАБИЋ
РАДНОПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ЛИЦА АНГАЖОВАНИХ ЗА РАД У
ДРЖАВНОЈ РЕВИЗОРСКОЈ ИНСТИТУЦИЈИ
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 477

Др Предраг ДИМИТРИЈЕВИЋ
ДЕЛОТВОРНОСТ АДМИНИСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУРА У
ЈЕДИНИЦАМА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ 499

Др Слободан П. ОРЛОВИЋ
ТРИЈАНОНСКИ МИРОВНИ УГОВОР КАО ПРАВНИ ОСНОВ СЕВЕРНЕ
СРПСКЕ ГРАНИЦЕ 519

- Др Дарко СИМОВИЋ**
УСТАВНА НАЧЕЛА ОСТВАРИВАЊА ЉУДСКИХ ПРАВА
У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 535
- Др Дејан ВУЧЕТИЋ, др Александар С. МОЈАШЕВИЋ**
ПРАВНИ И ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ ГРАДСКИХ ОПШТИНА
У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 561
- Др Јелена ВУЧКОВИЋ**
ЉУДСКА ПРАВА И ЗАШТИТА ЛИЧНИХ ПОДАТАКА 579
- Др Милош ПРИЦА**
УПРАВНА СТВАР И УПРАВНОСУДСКА СТВАР.
ПРИЛОГ РЕФОРМИ СРПСКОГ ЗАКОНОДАВСТВА
И ПРАВОСУЂА 597
- Др Милан РАПАЈИЋ**
РЕДОВНА ПРАВНА СРЕДСТВА У ЗАКОНУ О ОПШТЕМ УПРАВНОМ
ПОСТУПКУ ИЗ 2016. ГОДИНЕ 641
- Др Бојан БОЈАНИЋ**
ПОЛОЖАЈ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ ПРЕМА УСТАВУ КЊАЖЕВСТВА
СРБИЈЕ ИЗ 1869 – ПОВОДОМ 150 ГОДИНА ОД ДОНОШЕЊА 671
- Ружица КИЈЕВЧАНИН**
НАДЛЕЖНОСТ УСТАВНОГ СУДА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 687
- Јована МИСАИЛОВИЋ**
ЗАШТИТА ЖЕНА ОД ОТКАЗА УГОВОРА О РАДУ 705

Др Милош ЦВЕТКОВИЋ*

Византолошки институт САНУ, Београд

ОСНОВЕ ВИЗАНТИЈСКОГ ПОГРАНИЧНОГ ВОЈНО-УПРАВНОГ УРЕЂЕЊА ОД VII ДО X ВЕКА**

Апстракт: У тексту су изложени резултати проучавања византијског пограничног војно-управног система, који је од VII до X века функционисао на рубним подручјима територијалног језгра Ромејског царства: малоазијској и балканској граници, као и Егејском архипелагу. Реч је о милитаризованом режиму, састављеном од *клисуре* у континенталном делу и јединица са *друнгарима* на челу у острвским подручјима. У мери у којој извори то допуштају приказана је еволуција поменутог система и пружен осврт на потенцијалне надлежности носилаца власти у њему.

Кључне речи: *Византија, тематско уређење, клисура, клисурарх, друнгаре.*

Седмо столеће се сматра једним од преломних периода у хиљадугодишњој повести Источног римског царства. Цариград се, наиме, око 602. године, након урушавања лимеса на Дунаву, суочио са словенско-аварским продором на Балкан, док је неколико деценија потом уследила инвазија Арабљана, који су запосели значајне ромејске територије на истоку, Медитерану и у Африци. Пред налетом освајача урушен је, притом, у знатној мери, позноримски војни и административни систем на коме је до тада почивало Царство.¹ Велики територијални губици, првенствено на истоку, условили су премештање остатака римских армија у унутрашњост Царства, понајвише у Малу Азију, која је постала ново територијално језгро Византије. Старе армијске области – које су се у великој мери поклапале са границама позноримских цивилних префектура и дијецеза² – замењене су новим војно-територијалним

* Научни сарадник, milos.cvetkovic@vi.sanu.ac.rs

** Чланак је настао у оквиру рада на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету*, бр. 177032, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Детаљан и сликовит опис највеће кризе са којом се до тада суочило Византијско царство пружа Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1969, 101 и даље.

² Позноримска Источна армија је била стационарирана на територији цивилне дијецезе Истока, војници Тракијске армије били су распоређени у дијецези Тракије, док се Илиричка војска налазила у префектури Илирика. Гарнизони Италијанске и Афричке

формама – темама – које су постале стуб византијске одбране током наредних столећа, али и полазна тачка будућих освајања.³ Тематске старешине – називане по правилу *стратезима*⁴ – у окрузима у којима су биле распођене њихове јединице, поред војних, остваривали су још и управна а делимично и судска овлашћења.⁵ Речене армијске области су на

војске били су распоређени на простору италијанске и афричке префектуре, односно егзархата са седиштем у Равени и Картагини, v. W. Treadgold, *Byzantium and Its Army*(284–1081), Stanford, CA, 1995, 62 (распоред армија приказан је на карти Царства). Најважније информације о структури позноримских армија пружају: чувени спис *Notitia dignitatum*, са подацима који се односе на крај IV и почетак V столећа (најновије издање: *La Notitia dignitatum*, ed. C. Neira Faleiro, Nueva Roma 25, Madrid, 2005, 151f), као и писмо цара Јустинијана II папи из 687. године (публиковано у: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* XI, ed. J. D. Mansi, Florentia – Venetiae, 1765, 737f).

³ Израз *тема*, који представља технички термин ромејске администрације, први пут се јавља у *Хронографији* Теофана Исповедника с почетка IX столећа, *Theophanis Chronographia* I, ed. C. De Boor, Lipsia, 1883, 303. Термин се, притом, налази у основи кованице *тематско уређење*, којом се у историографији означава целокупни војно-управни систем у унутрашњости Византијског царства, постепено изграђиван почев од VII столећа. О карактеру тематског система, вид. Љ. Максимовић, „Тематски војници у византијском друштву – прилог новом процењивању проблема“, 39 *Зборник радова Византолошког института*, 2001/2002, 25–49.

⁴ Треба нагласити да су старешине појединих тема носиле и специфична звања попут *Комеса* Опсиквијаца или *Доместика* Оптимата. Паралелно са њима среће се, међутим, и дужност *стратеза* поменутих тема. Детаљније о опсиквијској и теми Оптимата, v. *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, edd. B. Blysidou et al, Athēna, 1998, 163f, 235f (T. Loungēs). Иако се термин *стратез* везује за средњовизантијску епоху и тематско уређење, израз се као назив за управника провинције среће још у време цара Јустинијана I: реч је о управнику Пафлагоније којем цар додељује звање претора истичићи да се та функција на грчком језику назива *стратез* (... τὸν ἐπὶ ταύτης ἡγουμένον πραιπόρω Παφλαγονίας Ἰουστινιανόν, ἔξεστι δὲ αὐτὸν ἐλλάδι γλώττη καὶ στρατηγὸν καλεῖν.), *Corpus Iuris Civilis* III, *Novellae*, edd. R. Schoell, G. Kroll, Berlinum, 1928, p. 221, № XXIX, с. II.

⁵ Један одељак *Тактике* непознатог аутора из X столећа прецизира судске надлежности тематских функционера. Судска овлашћења стратега, према подацима поменуте тактике, остваривана су у два вида: персоналном и територијалном. Персонални карактер се тичао надлежности над њиховим војницима. Та овлашћења стратеги су остваривали над својим јединицама, где год да су се оне налазиле, будући да је војска једне теме често током похода боравила на различитим странама Царства. Територијални карактер овлашћења тичао се подручја тематског округа којим је стратег управљао. На том простору стратег је представљао извршни орган цара, и у његово име решавао судске спорове и доносио пресуде, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963–969)*, edd. G. Dagron, H. Mihăescu, Paris, 1986, 111; *Three Byzantine Military Treatises*, ed. G. Dennis, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 25, Washington, D. C, 1985, 216. Важно је, притом, напоменути да су се у унутрашњости Царства, током средњовизантијског периода,

тај начин постале временом и територијалне јединице у цивилној провинцијској организацији, истиснувши постепено позноримске провинције, дијецезе и префектуре.

Стапањем војних и административних овлашћења у рукама истих функционера напуштен је принцип начелне раздвојености цивилних и војних органа у управи, који је установљен у време цара Диоклецијана (284–305) и Константина I (306–337). Треба, међутим, нагласити да је то начело нарушавано у појединим провинцијама још у доба цара Јустинијана I (527–565), о чему сведочи неколико царских новела из тог периода.⁶ Реч је, наиме, о актима из 535. и 536. године, у којима цар, имајући у виду недовољну координацију, као и повремене сукобе између старешина цивилне и војне власти у неким провинцијама, заповеда обједињавање различитих компетенција у рукама истог чиновника. Делотворност таквог решења утицала је на ширење те праксе крајем VI века и у префектурама Италије и Африке, које су трансформисане у тзв. *егзархате*. У њима је сва власт била концентрисана у рукама тамошњих војних заповедника – *егзарха*.⁷ Непрестана изложеност спољној претњи у деценијама и столећима које су следиле Јустинијановој владавини разлог су што је власт у Цариграду одлучила да поменути принцип – подређивања цивилних структура војним – прошири на читаво Царство.⁸

судским пословима првенствено бавиле тематске судије, уз помоћ протонотара, о чему такође сведоче подаци из цитираног дела тактике. Детаљније о тематским судијама, в. Н. Glykatzl-Ahrweiler, „Recherches sur l'administration de l'empire byzantine aux IXe–XIe siècles“, 84 *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 1/1960, 67sq.

⁶ Цар Јустинијан I установљава дужности Praetor Iustinianus за управитеље Писидије, Ликаоније, Тракије, као и Пафлагоније, сјединивши у њиховим рукама компетенције које су се протезале над цивилним чиновничким апаратом, као и над војним снагама у тим окрузима, *Novellae*, № XXIV, р. 189f; № XXV, р. 195f; № XXVI, р. 203f; № XXIX, р. 218sq. На сличан начин установљене су дужности Comes Iustinianus у Првој Галатији, Фригији Пакатијани, Исаврији и Трећој Јерменији, *Novellae*, № XXVII, р. 209f; № XXXI, р. 235f; затим функције Moderator Iustinianus Хелеспонта и Proconsul Кападокије *Novellae*, № XXVIII, р. 212f; № XXX, р. 223sq. Епитет Iustinianus додан је називу оних дужности у чијој су надлежности биле обједињене две гране власти, али не и новоустановљеним функцијама у којима то није био случај, попут Moderator-а Арабије, в. J. V. Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. to 800 A.D.)* II, London – New York, 1889, 25–30.

⁷ J. V. Bury, (1889), 37sq.

⁸ Одавно је уочена повезаност војно-административног уређења у *егзархатима* са начином функционисања управе у ромејским темама на истоку Царства, вид. Г. Острогорски, „Равенски егзархат и постанак византијских тема“, *Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела Георгија Острогорског* III, Београд, 1970, 130 и даље.

Тематско уређење са пуним капацитетом није, међутим, испрва било могуће увести на целокупној територији коју је Цариград контролисао. Речено се пре свега односи на пограничне области у Малој Азији и на Балкану, које су биле изложене учесталим нападима спољних непријатеља, као и на покрајине које су због арабљанских освајања и словенске најезде биле одсечене од територијалног језгра Царства – у питању су ромејске енклаве на Криму, драчкој регији и Далмацији, затим острва Кипар, Крит и Сардинија, као и византијски поседи у јужној Италији. Реформа управе и успостављање тематског апарата су у тим областима спровођени успорено и неравномерно, а у неким од њих поменути процес никад није довршен, јер су насилним путем издвојене из Царства. На тим територијама су због тога функционисали, условно речено, прелазни облици војно-административног уређења који су претходили успостављању пуне тематске управе.

На рубном делу територијалног језгра Византије, тачније на малоазијској и балканској граници, као и егејском басену успостављен је посебан војни режим дефанзивног карактера, састављен од *клицура* у континенталном делу и јединица са *друнгаријима* на челу у острвским подручјима. На другој страни, због удаљености од центра Ромејске државе, као и због и постојање јаким локалних аутономних елемената, на територијама које су биле одсечене од територијалног језгра Византије, Цариград је власт остваривао путем *архонтија* и *дуката*, следећи у извесној мери начела функционисања управе у тим областима током позноримске епохе. Приликом изградње побројаних јединица узимане су у обзир географске и политичке прилике, као и етничке особености становника тих регија. Сходно томе, разликовао се степен присуства власти Цариграда у њима. Те јединице су се разликовале по унутрашњој структури, а различит је био и степен концентрације цивилних и војних овлашћења у рукама њихових управника.⁹ У средишту истраживања чији резултат представља текст који се налази пред читаоцем, био је византијски погранични војно-управни систем чији су основни елементи од VII stoleћа биле *клицуре* и окрузи под управом *друнгарија*.

*

Клицуре – Реч је о пограничним, обично планинским окрузима, формираним у континенталним крајевима на крајњем истоку Царства и Балкану. Назив κλεισούρα је латинског порекла (clausura) са основним

⁹ Реч је о јединицама које су обједињене изразом *ниже јединице тематског уређења*. Окрузи о којима је реч били су предмет истраживања докторске дисертације: М. Цветковић, *Низје јединице тематског уређења у Византији (9–11. век)*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2017 (необјављена докторска дисертација), 95 и даље.

значањем теснаца или планинског кланца.¹⁰ У средњовизантијској епоси тај термин се једнако користио као географски појам и за означавање војно-управног округа,¹¹ чији је старешина називан κλεισούραρχης.¹²

¹⁰ M. Grégoriou-Iōannidou, „Οι βυζαντινές κλεισούρες και κλεισούραρχιες“, 9 *Βυζαντικά*, 1989, 181. Персијски географ Ибн-ал-Факих пише о селвкискком клисурарху (khisliyug) наводећи поред осталог да је његов ранг нижи од стратевог, као и да назив те дужности означава заповедника пролаза или теснаца, E. W. Brooks, „Arabic Lists of the Byzantine Themes“, 21 *The Journal of Hellenic Studies*, 1901, 75.

¹¹ Податке о клисурама и њиховим старешинама налазимо у службеним ранг-листама ромејских чиновника (тактиконима), затим у списима арабљанских и персијских географа, као и у појединим наративним изворима средњовизантијске епохе. Од посебне су важности и подаци које пружају сигилографски и епиграфски материјал. Феномен клисура био је пак предмет истраживања још од појаве првих радова о тематском уређењу, и византијској државној управи уопште, пре више од једног века. Свеобухватан поглед на карактер тих јединица и њихов положај у византијском војно-управном уређењу пружили су, међутим, тек у другој половини прошлог столећа, у својим радовима Јадран Ферлуга и Марга Григорију-Јоаниду, J. Ferluga, „Le clisure byzantine in Asia Minore“, 16 *Зборник радова Византолошког института*, 1975, 12f; M. Grégoriou-Iōannidou, *op. cit.*, 188sq. О појави првих клисура у доба Јустинијана II, као делу опсежне реформе провинцијског војног система чији је циљ, између осталог, било и јачање пограничног појаса, писао је М. Цветковић, „Реформа византијског војно-тери-горијалног уређења у доба Јустинијана II“, 53 *Зборник радова Византолошког института*, 2016, 17 и даље. Реорганизација провинцијског уређења која је започета у VII веку одвијала се поступно. Нису истовремено укинуте све позноримске институције, нити су сви елементи тематског система уведени одједном. Напротив, период VII столећа може се посматрати као међуфаза у еволуцији византијске војно-управне организације у унутрашњости, када су истовремено функционисале позноримске и нове тематске управне форме. Формирање и обликовање клисура као пограничних војно-управних јединица је у складу с тим, такође, текло поступно, па се може пратити неколико етапа у њиховој еволуцији.

¹² У изворима се назив те дужности помиње још и у облицима: κλεισούραρχης (N. Thierry, „Les enseignements historiques de l'archéologie cappadocienne“, 8 *Travaux et Mémoires*, 1981, 507) и κλουσούραρχης (G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris, 1884, 329–330). Треба на овом месту истаћи и Теофанову вест о извесном клисурофилаксу (κλεισούροφύλαξ) непознатог имена, који је био задужен за контролу области око Арабисоса, важне стратешке тачке на истоку Царства, уз границу са муслиманским калифатом (податак се односи на 666/667. год.), *Theoph.*, 350. У опису тих догађаја који пружа Михаило Сиријски клисурофилак се не помиње али постоји помен Клисуре (Callisura), *Chronique de Michel le Syrien II*, trad. J.-B. Chabot, Paris, 1901, 454. Појам ὁ φύλαξ, од којег је изведена кованица клисурофилак, има значење чувара, у том случају чувара клисура, *A Greek-English Lexicon*, edd. H.-G. Liddell, R. Scott, (rev. H.-S. Jones et al.), Oxford, 1968, 1960. С друге стране, суфикс – ἀρχης, у називу дужности клисурарх, упућује на закључак да је реч о старешини/управнику клисура (као у случају турмарха и турме).

Прве забележене клисуре оформљене су на тлу Стримона и Кападокије – територијама кроз које су пролазиле важне саобраћајнице, путем којих су обично стизали и напади спољних непријатеља – Словена и Бугара на Балкану и Арабљана са истока. О стримонској клисури пише Константин Порфирогенит (913–959) у *Стису о темама*, приписујући заслуге за њено оснивање цару Јустинијану II (685–695, 705–711), наводећи још и то да је тада у Стримуону колонизирана скупина загонетних Скита.¹³ Имајући у виду да је поменути цар водио активну војну политику у том делу Балкана, која је резултирала походом против Бугара и склавинија у Македонији 688/689,¹⁴ може се претпоставити да је формирање пограничног војно-управног округа у стримонској области непосредна последица те кампање. О постојању клисуре на тлу Кападокије сведочи пак натпис у Цркви Светог Никите у данашњем Кизил-Чукуру (Kizil Çukur) у Турској, настао крајем VII или почетком VIII века, на којем се помиње извесни Евстратије, клисурарх Зевгоса и Кладуса.¹⁵ Дужност старешине клисуре – клисурарха – на тлу Кападокије можда је обављао и најстарији познати носилац тог звања. У питању је извесни Григорије Кападокијац, који је 695. учествовао у збацивању цара Јустинијана II с престола.¹⁶ Надимак Кападокијац се односи на његово порекло, што не искључује могућност да је у свом завичају вршио и дужност клисурарха; у том случају Теофанов податак би се могао сматрати најранијим поменом кападокијске клисуре.

Цариград је, према томе, већ крајем VII столећа, највероватније заслугом цара Јустинијана II,¹⁷ приступио изградњи пограничног војно-управног система, који је у наредним вековима постепено надограђиван,

¹³ *Constantino Porfirogenito, De thematibus*, ed. A. Pertusi, Studi e Testi 160, Città del Vaticano, 1952, 88–89. Клисуре је обухватала подручје у доњем току реке Струме кроз које је пролазила важна саобраћајница повезујући Солун са Цариградом.

¹⁴ О Јустинијановом походу v. *Theoph.*, 364; *Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History*, ed. C. Mango, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 13, Washington, D. C., 1990, 92; *Georgii Monachi Chronicon* II, ed. C. de Boor, Lipsia 1904, 729.

¹⁵ N. Thierry, *op. cit.*, 507. Топоним Зевгос се можда односи на место Ζυγὸν Βασιλικόν, које се налазило источно од Цаманда око 110 км од Цезареје. N. Thierry, (1981), 508. О Евстратију и његовој функцији се, међутим, не могу изрећи конкретни закључци, јер је натпис уједно и једини траг о њему.

¹⁶ *Theoph.*, 368; *Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae ope* I, ed. I. Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 8, Bonn, 1838, 775. Григорија помиње још и патријарх Ниџифор у *Историји*, коме приписује монашки завест истичући да је у питању игуман Манастира Флороса, не наводећи, за разлику од Теофана, уз његово име звање клисурарха, *Nikephoros*, 96.

¹⁷ У вези с тим треба поменути да из VIII столећа потиче печат који је припадао извесном Сисинију, хипату и клисурарху, G. Schlumberger, *op. cit.*, 329–330.

пратећи опште токове развоја византијске тематске организације. Током прве половине IX века долази, наиме, до значајног ширења тематске организације, оснивањем већег броја нових тематских једница,¹⁸ и следствено томе оснивања неколико нових клисура. У то доба на истоку Царства извори бележе следеће клисуре: Кападокију,¹⁹ Харсијанон,²⁰ Колонеју²¹ и Селевкију²². Селевкију, Харсијанон и Кападокију, као округе којима управљају клисурарси помиње у свом спису, написаном око 902. године, персијски географ Ибн-ал-Факих;²³ Ал-Масуди, који је пак своје дело саставио 956. г., набраја ромејске теме, и поред њих издваја још и округе Селевкију, Харсијанон и Колонеју.²⁴ Оправдано се претпоставља да Ал-Масуди, пишући о тим окрузима, говори заправо о клисурама.²⁵ С

¹⁸ О томе првенствено сведоче подаци о новим стратезима у *Тактикону Успенског*, v. *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, ed. N. Oikonomidès, Paris, 1972, 49.

¹⁹ Седиште кападокијске клисура био је град Корон, Е. W. Brooks, *op. cit.*, 75.

²⁰ Седиште клисура налазило се у истоименој тврђави, Е. W. Brooks, *op. cit.*, 75–76. Клисура се простирала северно од Цезареје Понгијске, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art IV*, edd. E. McGeer, J. Nesbitt, N. Oikonomides, Washington, D. C, 2001, 107.

²¹ Седиште клисура налазило се на месту данашњег Şebin-Karahisar у Турској, *Catalogue IV*, 125.

²² Ибн-ал-Факих наводи да се штаб клисурарха налазио у месту Anatakhia, (Антиохија), Е. W. Brooks, *op. cit.*, 75. Брукс, међутим, доводи то у питање, претпостављајући да је у Ибн-ал-Факиховом спису изостављен део текста, чиме је промењен контекст самог пасуса, Е. W. Brooks, *op. cit.*, 75 fn. 5. Утврђење Селевкија се налазило на месту данашњег града Silifke у Турској, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art V*, edd. E. McGeer, J. Nesbitt, N. Oikonomides, Washington, D. C, 2005, 9.

²³ Е. W. Brooks, *op. cit.*, 75–76. Ибн-ал-Факих помиње кападокијску клисуру што упућује на закључак да се његова обавештења односе на период пре 830. године јер је Кападокија тада већ била у рангу теме, v. *Listes de préséance*, 348; *Μικρά Ασία*, 262 (St. Lampakēs). Сходно томе, могао би се извући закључак да су и клисуре у Селевкији и Харсијанону, које он помиње, основане, такође, пре тог датума.

²⁴ *Maçoudi, Le livre de l'avertissement et de la revision*, trad. B. Carra de Vaux, Paris 1896, 241, 243.

²⁵ Е. W. Brooks, *op. cit.*, 69. Ал-Масуди пак о Кападокији говори као о једној од ромејских тема, што значи да стање ромејске администрације које он приказује потиче из нешто млађег периода. Реч је о хронолошком оквиру чија је горња граница 863. година, јер је Колонеја, коју Ал-Масуди помиње као једну од клисура, те године осведочена као тема са стратегом на челу, *Theophanis Continuati Libri I–IV*, edd. M. Featherstone, J. Signes Codoner, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 53, Boston – Berlin, 2015, 258. Будући да се колонејска клисура, коју наводи Ал-Масуди, не помиње у Ибн-ал-Факиховом делу, чини се вероватним претпоставка да је она оформљена нешто касније у односу на време када су основане селевкијска и

друге стране, у *Тактикону Успенског*, првом у низу четири познате листе византијских достојанственика, који је настао почетком пете деценије IX века (842–843), помиње се поименично само клисурарх Харсијанона.²⁶ Изостављање Кападокије не чуди јер је она у то доба имала ранг теме,²⁷ као ни Колонеје, која је статус клисуре стекла нешто касније.²⁸ То, међутим, није био случај са селевкијском клисуром (основаном пре 830), чијег заповедника састављач *Тактикона*, зачудо, уопште не помиње.²⁹ Изостанак те јединице са листе вероватно је последица омашке приликом састављања или преписивања списка. Иначе, клисурарси Селевкије и Харсијанона се помињу као учесници византијско-арабљанске битке код Посона 863. године.³⁰ О постојању дужности клисурарха на тлу поменутих округа у IX веку сведочи и неколико сачуваних печата.³¹

харсијанонска. Сходно разликама између два списка, неспорно је да је Ал-Масуди користио још неки извор који Ибн-ал-Факиху није био познат.

²⁶ *Listes de préséance*, 55. У оригиналном тексту се помињу клисурарси Харсијанона (у множини). Ц. Бјури, потом и Н. Икономидис, исправљају читање у једнину, J. V. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, With a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*, London, 1911, 13 fn. 2.

²⁷ *Listes de préséance*, 348; *Μικρά Ασία*, 262 (St. Lampakēs).

²⁸ Око 840. године колонејски округ је имао статус турме. У делу Настављача хронике Георгија Монаха (*Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, ed. I. Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 45, Bonn, 1838, 805), као и у спису Лава Граматичара (*Leonis Grammatici Chronographia*, ed. I. Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 31, Bonn, 1842, 224), помиње се турмарх Калист. У *Житију 42 аморијска мученика* се наводи да је Калист управљао Колонејом (*Сказания о 42 Аморийскихъ мученикахъ*, пр. В. Васильевскій, П. Никитинъ, С.-Петербургъ, 1905, 27), због чега се може рећи да је Колонеја једно време била седиште турмарха, у теми Арменијака, в. *Μικρά Ασία*, 322 (A. Sabbidēs).

²⁹ Н. Икономидис је сматрао да је аутор *Тактикона* грешком уместо селевкијског навео клисурарха Созопоља, *Listes de préséance*, 54 fn. 35. Такво тумачење је почивало на чињеници да није било других података у изворима о постојању клисуре и клисурарха Созопоља, којег помиње састављач *Тактикона*. Уследило је, међутим, неколико деценија касније објављивање печата созопољског клисурарха, пореклом из Тракије (I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria I*, Sofia, 2003, № 74. 1), чиме је речена дискусија постала беспредметна.

³⁰ *Theoph. Cont.* (M. Featherstone, J. Signes Codoñer), 258; Клисурарха Харсијанона помиње и Скилица, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 5, Berlin – New York, 1973, 100–101. Иначе, поменути ромејски официр, који је у теми Харсијанона 863. године заробио сина једног арабљанског емира, у *Хроници* Теофановог настављача и Скиличиној *Историји* је назначен звањем клисурарха, док га Јосиф Генесије назива мерархом, *Iosephi Genesisii Regum Libri Quattuor*, edd. A. Lesmueller-Werner, I. Thurn, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 14, Berlin – New York, 1978, 68–69. У научним круговима не постоји сагласност у вези са питањем функције коју је заправо обављао назначени официр у време битке код

Цариград је, дакле, током прве половине IX века, поред клисуре на подручју Кападокије, којом је крајем VII и почетком VIII столећа управљао Евстратије, а могуће и Григорије Кападокијац, приступио формирању још три округа истог типа. На тај начин мрежом клисура постепено је покривена готово цела источна граница Царства, почев од Средоземног мора и Селевкије, преко Кападокије, Харисјанона, све до Колонеје на североистоку Мале Азије.

Приближно у исто време, почетком IX века, на другој – балканској – страни Царства, такође долази до оснивања нових војно-управних округа: неколико тема³² и једне клисуре – Созопоља³³. После разграничења између Цариграда и Бугарске 815/816. године, Созопољ је постао важна погранична старетешка тачка, што је вероватно довело до уздизања његовог ранга у војно-управној организацији.³⁴ Као штит који је бранио прилаз Цариграду из правца који је ишао уз обалу Црног Мора, Созопољ је постао седиште клисурарха. Средином IX столећа долази, међутим, до нове промене границе, после чега су Ромеји изнова успоставили контролу над Месимвријом. Она је тада опет постала најистуренија византијска тачка према Бугарској на обали Црног мора,

Посона, вид. М. Цветковић, „Мерарх у тематској организацији од IX до XII века“, 50 *Зборник радова Византолошког института*, 1/2013 (Mélanges Ljubomir Maksimović), 215–234.

³¹ Вид. у каталогу клисурарха, М. Цветковић, (2017), 283–285.

³² У деценијама на прелазу из VIII у IX столеће основане су нове теме на Балкану: Македонија, Пелопонез, Солун, Кефалонија и Драч, *Listes de préséance*, 349–350, 352.

³³ Команда клисурарха је била смештена на подручју данашњег Созопоља у Бугарској, *The Oxford Dictionary of Byzantium I–III*, edd. A. Kazhdan et al., New York – Oxford 1991, III, 1933 (A. Kazhdan). О функцији созопољског клисурарха, сведочи помен те дужности у *Тактикону Успенског*, *Listes de préséance*, 55, као и печат созопољског клисурарха и царског спатариија Константина, датиран другу четвртину IX столећа, I. Jordanov, *op. cit.*, № 74. 1. Помен созопољског клисурарха у *Тактикону Успенског* је био, иначе, предмет дискусије у науци, будући да пре објављивања печата созопољског клисурарха, пореклом из Тракије, постојање клисуре у Созополу није било потврђено другим изворним сведочанствима. Детаљније о ставовима у литератури, вид. М. Цветковић, (2017), 104.

³⁴ О поменутом византијско-бугарском разграничењу, v. J. V. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to Accession of Basil I* (A. D. 802–867), London, 1912, 360sq. И. Јорданов пак мисли да је после разграничења из 815/816. године основана турма Созопољ, док је клисура, по његовом мишљењу, оформљена у време бугарске офанзиве 40-их година истог столећа, I. Jordanov, *op. cit.*, 159. Чини се, ипак, логичнијим закључак да је у тренутку када је утврђење постало најистуренија погранична тачка (815/816) у њему смештен штаб клисурарха, јер је тада свакако било потребно локалном команданту дати виши степен самосталности у одлучивању.

што је, вероватно, довело до тога да се седиште созопољског клисурарха измести у Месимврију, која ће имати статус клисуре до XI века.³⁵

На Балкану је током IX века функционисала (и даље?) и клисура Стримон. Речено потврђује натпис на печату извесног клисурарха Теодота.³⁶ Стримонски округ је, иначе, до краја IX века трансформисан у тему, што потврђује помен те јединице у другом у низу тактикона, чувеном *Филотејевом Клиторологиону*, састављеном 899.³⁷ Није познато какав је био положај стримонског округа у време састављања *Тактикона Успенског*, у коме се он не помиње, услед чега се може поставити питање у вези са континуитетом стримонске клисуре из времена Јустинијана II са оном којом је у IX веку управљао поменути Теодот.³⁸ Стримонска регија је, иначе, била изложена нападима словенског становништва, као и Бугара, што је можда у неком тренутку довело до разарања тамошње византијске управе и укидања првобитне клисуре.³⁹

Током друге половине IX столећа, као последица офанзивније војне политике Цариграда према Арабљанима, долази до значајног територијалног проширења и померања пограничног војног система на исток, стварањем нове мреже клисура. Следствено томе, старе клисура губе својства пограничних округа и бивају уздигнуте у ранг тема.⁴⁰ У новим областима Цариград је, међутим, уместо великих и пространих тема, крајем IX и током X столећа, отпочео са праксом оснивања мањих тематских округа – такозваних *ἀρμενικὰ θέματα*.⁴¹ Слична тенденција

³⁵ О месимвријској клисури сведоче печати из периода од IX до XI века (вид. у каталогу клисурарха, М. Цветковић, (2017), 283, 285). Седиште те клисуре налазило се у данашњем Несебару у Бугарској, *ODB*, II, 1347–1348 (R. Browing – A. Cutler).

³⁶ У питању је царски спатарокандидат и клисурарх Стримона, Теодот. Печат се датира у крај IX столећа, *Byzantine Lead Seals by G. Zacos II*, ed. J. Nesbitt, Berne 1984, № 318.

³⁷ *Listes de préséance*, 139.

³⁸ Континуитет клисура – тема од краја VII до краја IX столећа, како је то истакла М. Рајковић, у недостачу изворних података није могуће утврдити, М. Рајковић, „Област Стримона и тема Стримон“, 5 *Зборник радова Византолошког института*, 1958, 6.

³⁹ Словени са Стримона су 797. дигли устанак против Царства, користећи нестабилност изазвану, вероватно, византијско-бугарским ратом, *Die byzantinischen Kleinchroniken I*, ed. P. Shreiner, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 12/1, Wien 1975, 49. Упад Бугара у Стримон 809. године (Theophanes, 484–485) могао је, такође, довести до разарања стримонске клисуре.

⁴⁰ Кападокија је досегла ранг теме пре 830. године. Колонџски стратег се први пут помиње 863, док је Харсијанон статус теме имао 872/873, *Listes de préséance*, 348–349; *Μικρά Ασία*, 262 (St. Lampakēs), 321 (A. Sabbidēs), 299 (St. Lampakēs).

⁴¹ За литературу о *ἀρμενικὰ θέματα* v. N. Oiknomidès, „L’organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe–XIe siècles et le Taktion de l’Escorial“, *Actes de XIVe Congrès International des Études Byzantines I*, Bucarest, 1974, 285–302; J.-Cl. Cheynet, „Du

приметна је и у погледу оснивања нових клисура. Уместо пространих округа попут Кападокије, нове клисуре, које су основане у том периоду, обухватале су знатно мањи простор, обично неколико суседних утврђења. У 50. глави списа *О управљању царством* цар Константин VII Порфирогенит,⁴² наиме, помиње да су статус клисуре краће време почетком X века имали: Ликанд⁴³, Цаманд⁴⁴, Симпосион⁴⁵ и Лариса.⁴⁶ Тој листи треба додати и Месопотамију, за коју Порфирогенит у *Спису о темама* наводи да је некада била безимена клисура, вероватно током

stratégie de thème au duc : Chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle“, 9 *Travaux et Mémoires*, Paris, 1985, 181–194; Lj. Maksimović, „То Τακτικόν του Εσκοριόλ και οι αλλαγές της επαρχιακής διοίκησης στο Βυζάντιο“, *Βυζάντιο. Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη του Νίκου Οικονομίδη* (edd. A. Avramea et al.), Athēna, 2003, 361–367; B. Krsmanović, *The Byzantine Province in Change (On the Threshold Between the 10th and the 11th Century)*, Belgrade – Athens, 2008; Eadem, „Beobachtungen zum *Taktikon Escorialense*“, 103 *Byzantinische Zeitschrift*, 2/2010, 605–637.

⁴² *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio I*, (New, Revised Edition), edd. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae I*, Washington, D. C., 1967, (= *DAI I*) с. 50, р. 238, 240. Иначе, списку клисура из времена цара Лава Мудрог треба додати и ону у Пафлагонији. Сведочанство о њој представља одељак из Филотејевог *Клиторологиона*, у коме се наводи да је клисурарх Пафлагоније, на исти начин као и катепан и вршилац дужности (ἐκ πρῶτου) стратега те јединице, за своје постављење плаћао цару суму од осам номизми, *Listes de préséance*, 231. Цитирана вест изазива извесну забуну јер из тог одељка следи да су упоредо деловали клисурарх, катепан и стратег истоимене теме, што није представљало уобичајену праксу у функционисању тематске управе. Ј. Ферлуга претпоставља да је разлог томе подела пафлагонијске теме на два дела: унутрашњи, којим је командовао клисурарх и приобални под управом катепана, Ј. Ферлуга, „Ниже војно-административне јединице тематског уређења. Прилог изучавању тематског уређења од VII до X века“, 2 *Зборник радова Византолошког института*, 1953, 82. Своју тезу заснива на Ибн-ал-Факиховој тврдњи да је тема Пафлагонија имала два седишта, E. W. Brooks, *op. cit.*, 73, те је сходно томе, претпоставља Ферлуга, била састављена из два територијално-управна дела. Пример пафлагонијске клисуре одудара од осталих и по томе што се та област не налази у пограничној регији, какав је случај са свим осталим познатим клисурама. У недостатку изворне подлоге којом би се расветлило карактер те јединице, о пафлагонијској клисури није могуће рећи пуно тога. Имајући у виду чињеницу да се по свом карактеру разликује од свих осталих клисура, као и то да о њој нема других података, можемо претпоставити да је била *ad hoc* карактера, и да је као таква постојала краће време на прелазу из IX у X столеће.

⁴³ Налазила се источно од Цезареје Понтијске, *Catalogue IV*, 130.

⁴⁴ Цаманд се налазио у Кападокији на подручју у близини Цезареје и Мелитине, *ODB III*, 2134–2135 (C. F. W. Foss).

⁴⁵ Симпосион са идентификује са местом Süveš, H. Grégoire, „Notes épigraphiques“, 8 *Byzantion*, 1933, 85–87.

⁴⁶ Лариса се налазила на истоку Мале Азије, 20 км јужно од Mangulik-a, *Catalogue IV*, 130.

друге половине IX века.⁴⁷ Гледајући пак платни списак носилаца највиших командних дужности у унутрашњости Царства из доба цара Лава VI (886–912), похрањен у Порфиригенитовој *Књизи о церемонијама*,⁴⁸ може се закључити да је на прелазу из IX у X столеће на истоку Византије постојао погранични војно-управни систем са клисурама у Севастеји,⁴⁹ Селевкији,⁵⁰ Ликанду⁵¹ и Леонтокоми⁵². Убрзо потом, током прве половине X века, побројане клисуре су уздигнуте у ранг тематских округа.⁵³

Средином X века систем клисура се помера још дубље на исток. У време цара Романа I Лакапина (920–944) ранг клисура добија Авара.⁵⁴ Током X столећа основане су и клисуре Романупољ и Ханзит, које, као и Авару, помиње Порфиригенит, наводећи да су та два округа у време цара Романа Лакапина придодата месопотамијској теми.⁵⁵ Сигилографски материјал сведочи пак да су током X века уз границу са Арабљанима

⁴⁷ *De thematibus*, 73. Налазила се на подручју између Murad-su и Çimisgezек-su, *Catalogue IV*, 134. Месопотамијски округ је, иначе, између 899. и 901. уздигнут на ранг теме, *Listes de préséance*, 349; *Μικρά Ασία*, 315 (Т. Loungēs).

⁴⁸ *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae I*, ed. J. J. Reiske, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 16, Bonn, 1829, 697. Изузев Селевкијеске клисура, која је оформљена током прве половине IX столећа, настанак преосталих се везује за владавину цара Лава VI.

⁴⁹ Данашњи Sivas, *Catalogue IV*, 128.

⁵⁰ Вид. стр. 6 и нап. 22 овог рада.

⁵¹ Вид. нап. 43 у овом раду.

⁵² Леонтокома је назив некадашње Тефрике, важног упоришта павликијана, које је цар Василије I заузео 878. године и преименовао по свом сину Лаву. Утврђење Леонтокома – данашњи Divriği – налазило се око 100 км југоисточно од Сиваса, *Catalogue IV*, 161.

⁵³ Севастеја је 911. имала ранг теме; *Les listes de préséance*, 349; *Μικρά Ασία*, 331 (E. Kountoura Galakē). Ликанд, који је као клисура постојао врло кратко, постаје тема између 914–919. године (у време када је Византијом владао цар Константин VII, уз туторство царице мајке Зоје), *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio II*, comm. by F. Dvornik et al., London, 1962. (= *DAI II*) 191; *Μικρά Ασία*, 307 (Т. Loungēs); Н. Иконоmidис сматра да се то десило око 916. године, *Listes de préséance*, 350. Леонтокома и Селевкија су у ранг тема уздигнуте свакако пре састављања *Тактикона Бенешевича* (934–944), у коме се помињу њихови стратеги. Селевкија је постала тема између 927. и 934. године, *Listes de préséance*, 350. У науци нема сагласности у вези са питањем када је тачно основана тема Леонтокома. Помињу се следећи периоди интервали: 913–935 (E. Honigmann, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen*, Bruxelles, 1935, 52, 55); 921–934 (*Ferluga*, [1975], 21); 934–944 (*Listes de préséance*, 350); око 940 (*ODB III*, 2025 [C. F. W. Foss]).

⁵⁴ *DAI I*, c. 50, p. 240.

⁵⁵ *DAI I*, c. 50, p. 238.

функционисале и клисура: Сотирупољ,⁵⁶ Тарон,⁵⁷ Цилиаперт,⁵⁸ Тезервула⁵⁹ и Василијада⁶⁰. Већина побројаних клисура убрзо стиче тематски ранг.⁶¹

Процес трансформисања клисура у теме окончан је током друге половине X столећа.⁶² Осека арабљанске војне и политичке моћи условила

⁵⁶ *Byzantine Lead Seals by G. Zacos II*, № 948 (прва половина X века). Клисура се налазила у пограничном подручју према Абхазији, *ODB III*, 1930 (A. Kazhdan).

⁵⁷ *Catalogue IV*, № 76.4 (X–XI век). Клисура Тарон се налазила западно од језера Ван. Пре него што је у потпуности интегрисан у византијску тематску организацију, Тарон је имао статус полунезависне кнежевине, *Ibid.*, p. 168.

⁵⁸ J.-Cl. Cheynet, „De Tziliapert à Sébastè“, 9 *Studies in Byzantine Sigillography*, 2006, 213–214 (X век).

⁵⁹ W. Seibt – M.-L. Zarnitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Wien, 1997, № 3.3.7 (крај X – прва трећина XI века).

⁶⁰ *Byzantine Lead Seals by G. Zacos II*, № 134 (X век).

⁶¹ Авара је била уздигнута у ранг теме, са стратегом на челу, после 951–952. године, *Listes de préséance*, 360. Романупољ је до 971. године постао седиште теме. Стратег те јединице помиње се у *Ескоријалском тактикону*, *Listes de préséance*, 267. Вероватно у исто време кад и Романупољ, ранг теме досегла је и ханзитска јединица. На то упућује помињање ханзитског округа у тактици *De velitatione* из друге половине X века, *Le traité sur la guérilla*, 125, 243; *Three Byzantine Military Treatises*, 230. Средином X столећа Цилиаперт постаје седиште теме, о чему сведочи Порфиригенитов податак у *Спису о управљању царством*, *DAI I*, с. 53, р. 286. Стратеги Сотирупоља и Тарона побројао је у свом спису састављач тзв. *Ескоријалског тактикона*, *Listes de préséance*, 265, 269. Сотирупољ се у *Тактикону* наводи и под именом Βουρζώ.

⁶² Изузетак у том погледу представљају Созопољ и Месимврија на Балкану, као и Симпсион, Цаманд, Тезервула и Василијада на истоку, за које не постоје подаци да су икада досегли виши административни статус. Ипак, непостојање изворних података о подизању тих округа у ранг тема не мора нужно да значи да до тога у неком тренутку није дошло.

Извори сведоче да су поједине клисура попут Кападокије, Созопоља, Харсијана и Колонеје организоване по обрасцу, који је подразумевао примену вишеступног метода *турма – клисура – тема* приликом трансформисања округа. Процес је отпочињао издвајањем пограничних турми из ромејских тема, и њиховим уздизањем у виши административни ранг ради јачања граничног појаса. Чести погранични сукоби истакли су потребу за брзим деловањем локалних војних старешина и њихових јединица на терену, што је било могуће једино уз виши степен самосталности у одлучивању и спровођењу акција. То је остварено уздизањем пограничних турми у ранг клисура. Издвајањем пограничних турми и њиховим претварањем у клисура слабљен је, међутим, регрутни потенцијал матичних тема. Цариград је због тога приступио прегруписавању нижих војно-територијалних јединица, о чему Константин Порфиригенит пише, вид. М. Цветковић, „Улога турми у стварању пограничног војно-управног система на истоку Византијског царства у IX и X веку“, *Ниш и Византија XII* (ур. М. Ракоција), Ниш, 2014, 591–599.

је реформу византијског пограничног војног система, услед чега је Цариград отпочео са конституисањем великих композитних округа са дукама и катепанима на челу. У новом војном уређењу, чији је носилац постала професионална тагматска војска, клисура као јединице дефанзивног карактера више нису имале значајну улогу. Због тога се више не оснивају нове, а старе бивају трансформисане, док је сам термин клисура опстао као географски појам или, у појединим случајевима, као топоним.⁶³ Иако поједини печати сведоче да су неке клисура, попут оне у Тезервули, опстале у првим деценијама XI столећа, у том периоду се свакако не може говорити о постојању организованог пограничног система клисура, какав је постојао у претходним столећима. Клисура које постоје на прелазу из X у XI век треба посматрати као последње остатке старог војно-управног система који се постепено гасио.⁶⁴

*

Окрузи под управом друнгарија – Суочивши се са снагом арабљанске флоте која је средином VII века успоставила контролу на важним стратешким тачкама у Средоземљу, Цариград је приступио реорганизацији својих поморских снага. Један сегмент те реформе тицао се обезбеђивања поморских саобраћајница у Егеју, важним за одбрану Цариграда, будући да се престоница два пута током пола столећа нашла под опсадом Сарацена 674–678. и 717–718. године.⁶⁵ Важна улога у одбрани припала је стога јединицама са друнгаријима на челу, које су биле стациониране на простору Егејског архипелага.⁶⁶

⁶³ Треба, притом, напоменути да се термин клисура среће и као топоним, v. *Actes de Lavra I, des origines à 1204*, edd. P. Lemerle et al, Archives de l'Athos V, Paris, 1970, № 1, p. 85 (место Клисура поменуто у запису из XII–XIII столећа који се налази на једној исправи из 897. године); *Actes d'Iviron II, du milieu du XIe siècle à 1204*, edd. J. Lefort et al, Archives de l'Athos XVI, Paris, 1990, № 50, p. 198 (Клисура – место код Јерисоса, 1101. год.).

⁶⁴ Приликом оснивања клисура углавном нису коришћени остаци позноримске територијалне организације, јер се границе клисура и седишта тих јединица најчешће нису подударали са старим, на темељима позноримске територијалне организације заснованим, црквеним провинцијама и катедрама. У већини утврђења у којима су се налазили штабови клисурарха нису постојале црквене катедре. Тамо где их је било не може се говорити о одређеном правилу на основу којег је усклађиван степен световне и црквене власти, па се тако у главним градовима појединих клисура јављају епископска седишта, митрополије, али и катедре аутокефалних архиепископа, вид. М. Цветковић, (2017), 112.

⁶⁵ Преглед византијско-арабљанске борбе за превласт на Средоземљу у VII столећу, уз осврт на поменуте опсаде Цариграда, пружа Г. Острогорски, (1969), 130–131, 138–139, 165.

⁶⁶ Чин друнгарија се први пут јавља у *Ускришњој хроници*. Први носилац тог звања био је извесни Теодот, који се помиње као део византијског посланства

У позноримској епоси највећи део Егеја налазио се у саставу провинције Острва / Кикладских острва.⁶⁷ Та провинција је од времена цара Јустинијана I била подређена функционеру чије је звање гласило *Quaestor Iustinianus Exercitus*. Под његовом контролом биле су још и провинције Скитија, Мизија, Карија и Кипар.⁶⁸ Истраживачи су највећим делом сагласни да се из јединице којом је управљао *Quaestor* током VII stoleћа развила карависијанска, односно морнаричка тема.⁶⁹

упућеног на двор персијског владара 628. године, *Chronicon Paschale* I, ed. L. Dindorf, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 11, Bonna, 1832, 731. Назив друнгарије потиче од термина *друнгос*, којим су у позноримској епоси називане оперативно-тактичке јединице унутар ромејских армија, чији је регрутни потенцијал износио између две и три хиљаде људи. Податке о томе пружа *Маурикијев Стратегикон*, *Das Strategikon des Maurikios*, edd. G. Dennis, E. Gamillscheg, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 17, Wien, 1981, с. 1.3, р. 86. Чин друнгарија у средњовизантијској епоси носили су официри у тематској војсци и флоти, али уједно и старешине престоничких јединица – попут друнгарија τῆς βίγλας или τοῦ ἀριθμοῦ/τῶν ἀριθμῶν (почев од XI stoleћа носиоци звања друнгарија τῆς βίγλας обављају судску делатност у Царству, N. Oikonomidès, „L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantine au XIe siècle (1025–1118)“, 6 *Travaux et Mémoires*, 1976, 133), као и заповедник централне царске флоте, познат под називом друнгарије τοῦ πλοῖου/τῶν πλοίων (старешина престоничке флоте се у XI stoleћу назива и друнгарије τοῦ στολοῦ, N. Oikonomidès, [1976], 146). За основне информације о различитим носиоцима звања друнгарија, v. *ODB* I, 663f (E. McGeer, A. Kazhdan); M. Цветковић, (2017), 117. О друнгаријама у ромејској провинцијској управи првенствено сведоче подаци са сигилографског материјала и из тактикона. Јединице под управом друнгарија нашле су место у радовима о византијској поморској организацији: Н. Antoniadis-Bibicou, *Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du „Thème des Caravisiens“*, Paris, 1966, 85; Н. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, 76–81; É. Malamut, *Les îles de l'Empire byzantin VIIIe–XIIe siècles* I, Paris, 1988, 301–307.

⁶⁷ Један од управитеља те провинције био је Теодор, Praefectus Insularum, о коме сведочи печат из VI stoleћа, *Byzantine Lead Seals* I/3, edd. G. Zacos, A. Vegler, Basel, 1972, № 2928.

⁶⁸ *Novellae*, р. 293–294, № L. Јован Лиђијац тог дужносника назива епархом (префектом) Скитије, *Ioannes Lydus*, ed. I. Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 29, Bonna, 1837, 192–193.

⁶⁹ J. Haldon, „Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations“, 47 *Dumbarton Oaks Papers*, 1993, 7–8. Треба, притом, напоменути да поједини историчари, нпр. К. Цукерман, сматрају да је квестура била установа цивилног карактера, због чега је мало вероватно да је могла послужити као темељ за оснивања карависијанске флоте, С. Zuckerman, „Learning from the Enemy and More. Studies in “Dark Centuries” Byzantium“, 2 *Millennium*, 2005, 111sq. Цукерман је, притом, сматрао да је након оснивања карависијанска флота контролисала воде у западним деловима Царства, између осталог, и обале тема Сицилије и Хеладе, док је исток био у надлежности кивиреотске морнарице. Повод за укидање карависијанске флоте Цукерман види у учешћу њених морнара (војника под командом Агалијана,

Трансформација квестуре у тему била је део реформи које су спровођене током VII stoleћа, када су преобликовањем позноримских армија осниване прве ромејске теме, као одговор на велику арабљанску офанзиву. Стратег новоформиране карависијанске, односно морнаричке теме, наследио је вероватно и надлежности некадашњег квестора на подручју пет поменутих провинција. Крајем VII stoleћа, међутим, већи део тих територија нашао се изван контроле Цариграда. Скитију и Мизију су окупирали Бугари,⁷⁰ док је на Кипру установљен византијско-арабљански кондоминијум⁷¹. Поред тога, провинција Карија је вероватно била додељена на управу тракесијанском старешини.⁷² Сходно томе, стратег Карависијана је непосредну управу могао остварити једино над провинцијом Кикладских острва, односно Егејским архипелагом. Карависијанска тема се, иначе, након 711. више не јавља у изворима,⁷³ због чега истраживачи претпостављају да је она, у склопу реформи цара Лава III (717–741), када су трансформисане прве ромејске теме, била расформирана.⁷⁴ Уместо ње је установљено неколико самосталних јединица са друнгаријима на челу.⁷⁵

Једна од њих био је округ Егејског мора, којим је до почетка пете деценије IX века управљао функционер са чином друнгарија, поменут у

турмарха Хеладика!) у побуни против иконоборачког цара Лава III 727. године, С. Zuckerman, (2005), 111f, 124. Супротно речном о карактеру квестуре писао је J. Wiewiorowski, „Quaestor Iustinianus Exercitus – a Late Roman Military Commander?“, 93 *Eos*, 2006, 319sq. Када је реч о пореклу и карактеру карависијанске јединице, у једном од последњих у низу радова о византијској морнарици, С. Конзентино наглашава комплексност тог проблема не опредељујући се јасно ни за једно од раније изнетих становишта, S. Cosentino, „La flotte Byzantine face à l’expansion musulmane. Aspects d’histoire institutionnelle et sociale (VIIe–Xe siècles)“, 28 *Byzantinische Forschungen*, 2004, 5–7.

⁷⁰ Г. Острогорски, (1969), 140.

⁷¹ Г. Острогорски, (1969), 143.

⁷² J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge, 1997, 219.

⁷³ Последњи помен карависијанске јединице, тачније стратега Карависијана у изворима, односи се на 711. годину, *Le Liber Pontificalis* I, ed. L. Duchesne, Paris, 1886, 390.

⁷⁴ Расформирана можда већ и током владавине цара Анастасија II (713–715), Г. Острогорски, (1969), 166.

⁷⁵ У ред јединица које су осамостаљене након укидања теме Карависијана убрајан је и округ Кивиреота, Г. Острогорски, (1969), 166–167. Новија истраживања, међутим, указују на то да је кивиреотски округ имао статус теме већ крајем VII stoleћа, вид. М. Цветковић, (2016), 24–28.

Тактикону Успенског,⁷⁶ и на неколико печата⁷⁷; након тога је та јединица била уздигнута у ранг теме са стратегом на челу.⁷⁸ Округ под тим називом се први пут помиње 711–713. године⁷⁹

Јужни део Егејског острвља био је пак обухваћен округом којим је управљао друнгарије Додеканеза. Једини познати носилац тог чина био је Теофилакт Рангабе, којег помиње Теофан набрајајући учеснике завере против царице регенткиње Ирине 780. године.⁸⁰ Након тога друнгарије Додеканеза нестаје из извора. Уместо додеканеског округа у изворима су забележене јединице којима су управљали друнгарији Колпоса (поменут уз друнгарија Егејског мора у *Тактикону Успенског*),⁸¹ потом и Коса (чији је печат сачуван)⁸² – највероватније наследници овлашћења којима је располагао друнагрије Додеканеза.⁸³

Наместо два округа у Егеју, којима су током VIII века управљали друнгарији Егејског мора и Додеканеза, а у време састављања *Тактикона Успенског* друнгарији Егејског мора и Колпоса, у Филотејевом *Клиторологиону* се помињу теме, односно стратеги Егејског мора и Самоса на том подручју.⁸⁴ По свему судећи, речене теме су настале управо трансформацијом два округа које помиње састављач првог тактикона.⁸⁵ Стабилизација војних и политичких прилика у северном делу

⁷⁶ *Listes de préséance*, 53, 57. Друнгарије је поменут на два места. На првом као друнгарије του Αἰγιοπελάγους, на другом као друнгарије του Αἰγαίου. В. Бенешевич је сматрао да на другом месту треба тражити бившег друнгарија, V. N. Benešević, „Die Byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach jerusalemmer Handschriften“, 5 *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 1926–1927, 156; Н. Икономидис пак мисли да се на оба места помињу носиоци исте функције, на првом у категорији носилаца титуле протоспатарија, а на другом месту међу спатарокандидатима, *Les listes de préséance*, 56 fn. 40

⁷⁷ Вид. М. Цветковић, (2017), 125–126.

⁷⁸ *Listes de préséance*, 353.

⁷⁹ Округ се под тим именом први пут помиње на печату анонимног комеркијарија, који се датира у период 711–713. године, *Byzantine Lead Seals I/1*, № 211. Исту дужност обављао је и извесни Јован 713/714. године, *Byzantine Lead Seals I/1*, № 213.

⁸⁰ Theophanes, 454.

⁸¹ *Listes de préséance*, 53. Носилац истог звања био је и власник једног сачуваног печата из IX столећа, *Byzantine Lead Seals I/2*, № 2202.

⁸² У питању је био Лав – кандидат и друнгарије Коса (VIII–IX век). Податак о том печату пружа V. Laurent, „Bulletin de sigillographie byzantine 1930“, 6 *Byzantion*, 1931, 780, али без грчког текста натписа.

⁸³ Е. Арвелер је, чини се, у праву када тврди да је Колпос, у ствари, друго име за ту јединицу, односно да се додеканески округ трансформисао у јединицу са друнгаријем Колпоса на челу. Н. Ahrweiler, (1966), 80sq.

⁸⁴ *Listes de préséance*, 101, 105, 139.

⁸⁵ Н. Ahrweiler, (1966), 80sq.

егејског басена омогућила је трансформацију округа Егејског мора у тему средином IX столећа, док је у јужном делу Егеја, с друге стране, увођење тематске управе (тема Самос) са пуним капацитетом уследило неколико деценија касније. У другој половини X века оснива се и посебна тема са стратегом Кикладских острва на челу, која је захватала мали територијални појас на југу Егејског мора.⁸⁶ Током XI века статус теме има и острво Хиос, које је претходно било у саставу теме Самос.⁸⁷

*

Специфичан погранични војно-управни режим, састављен од клисура и јединица под управом друнагрија, који је постепено изграђиван од краја VII столећа, почивао је у извеној мери на начелима организације позноримске војне управе у граничним подручјима Ромејске државе. Познато је, наиме, да је дуж континенталне границе Царства у позноримској епоси функционисао систем провинција у којима је војна управа била под посебним режимом са дукама на челу.⁸⁸ Њихову улогу, дакле, дужност заштитника континенталне границе, преузели су у наредним столећима клисурарси. Контролу границе на мору је пак у доба које је претходило формирању тематског система обезбеђивао *Quaestor Iustinianus Exercitus*. *Quaestura Exercitus* је током VII века трансформисана у тему Карависијана, да би након укидања, после 711. године, део њених надлежности преузеле јединице са друнгаријима.⁸⁹

Основна разлика у начину функционисања пограничног система са клисурама и јединицама којима су руководили друнгарији у односу на позноримске пограничне округе видљива је, с друге стране, у домену цивилне администрације. Садржај списка *Notitia Dignitatum* сведочи да су цивилни органи управе функционисали на идентичан начин како у пограничним тако и у провинцијама у унутрашњости државе – *Consulares*, *Praesides*, *Congestores* били су носиоци цивилне управе у провинцијама, без обзира на то да где се округ налазио.⁹⁰ Током позноримске или рановизантиске епохе није, дакле, било разлике у структури цивилног правитељства. То, међутим није случај у средњовизантијској, односно епоси тематског уређења. Наиме, за разлику од тема, које су биле основне

⁸⁶ *Listes de préséance*, 267. Та јединица се у званичним документима вероватно помиње још и као *Тема Осрпаа*, на шта упућује сигилографски материјал датиран у XI столеће, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* II, edd. E. McGee et al, Washington, D. C, 129–130.

⁸⁷ О статусу Хиоса у том периоду сведочи печат стратега Михаила, *Catalogue* II, № 41.6.

⁸⁸ *Notitia dignitatum*, 150–151.

⁸⁹ Вид. стр. 13–14 у овом раду.

⁹⁰ *Notitia dignitatum*, 151–153.

територијалне јединице војне и цивилне провинцијске организације, почев од VII столећа, у клисурама и јединицама са друнагријима извори бележе видно упрошћену чиновничку структуру. Старешине тема су били стратеги, којима је била подређена целокупна војна и цивилна управа. Иако стратеги најчешће нису непосредно обављали цивилна задужења, они су били надређени комплетном чиновничком апарату у темама, чији списак пружа Филотеј.⁹¹ Када је пак реч о клисурама и јединицама којима су командовали друнгарији, о цивилним органима у њима не постоје изворна обавештења. У изворима, такође, нема података који се односе на, условно речено, цивилне надлежности клисурарха и друнгарија. Информације о њима којима располажемо су, по правилу, у вези са војном делатношћу. Тичу се регрутног потенцијала клисура,⁹² висине примања клисурарха,⁹³ садрже затим податке о њиховој одећи,⁹⁴ а у случајевима

⁹¹ У *Клиторологиону* (899), који представља најдетаљнију од четири сачуване ранг-листе ромејских функционера, Филотеј пише да су се у штабу тематских стратега налазили: *τρουμάρχα ἢ μεριάρχης*, затим функционери *κόμης τῆς κόρτης*, *χαρτουλάριος τοῦ θέματος* и *δομέστικος τοῦ θέματος*, а након њих заповедници нижих одреда *δρουγγάριοι τῶν βάνδων* и *κόμητες ὁμοίως*, *Listes de préséance*, 109.

⁹² Ибн-ал-Факих пише да је под командом клисурарха Кападокије било 4000 војника. Е. W. Brooks, *op. cit.*, 75. Одредом те јачине заповедао је и старешина клисуре у Харсијанону. Е. W. Brooks, *op. cit.*, 75sq. Исти број војника имао је на располагању, с друге стране, заповедник теме Оптимата, Е. W. Brooks, *op. cit.*, 74, док су се, на пример, у саставу тема Македоније и Тракије налазили одреди од по пет хиљада људи. Е. W. Brooks, *op. cit.*, 73. Иначе, у Ибн-ал-Факиховом спису је изостао податак о броју војника селевкијске јединице. Брукс, међутим, полазећи од Кудаминих обавештења о потенцијалу истоимене теме, сматра да је клисурарх Селевкије располагао са 5000 регрута. Е. W. Brooks, *op. cit.*, 75 fn. 5. v. *Kitāb al-Masālik wa'l Mamālik*, ed. M. J. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* VI, Lugdunum Batavorum (Leiden), 1889, 198. Јасно је, дакле, да су клисуре током првих деценија IX века у погледу регрутне снаге биле изједначене са појединим темама.

⁹³ Када је реч о висини плата клисурарха, податке у вези с тим пружа платни списак из доба цара Лава VI, који је Порфирогенит прибележио. Поменути списак садржи листу официра уз износе прихода који су им припадали. Приложени су подаци о клисурарсима Севастеје, Ликанда, Селевкије и Леонтокоме, за које се каже да су примали износ од 5 литара злата, што је био износ који су добијали и стратеги мањих тема, *De cerimoniis*, 697. Реч је пак о осам пута мањем износу у односу на висину плата стратега највећих тема Анатолика, Арменијака и Тракесијана, који су примали по 40 литара злата, *De cerimoniis*, 696. Н. Иконоmidис датира настанак списка у период између 908. и 911. године, N. Oiknomidès, (1974), 286 fn. 4. Важно сведочанство о статусу клисурарха из епохе Лава Мудрог представља и податак из *Филотејевог Клиторогиона*, на основу којег сазнајемо да су клисурараси, заједно са другим високим чиновницима попут *ἐκ πρὸσώλου* стратега или катепана, постављани на дужност на церемонији у царској палати, плаћајући за своје постављење суму од 8 номизми. Додаје се још и то да сваки пут када клисурарси дођу у Цариград да приме

када су клисурарси и друнгарији имали значајну улогу у биткама или пак заверама, извори доносе и по који просопографски податак о њима⁹⁵. Одсуство података о цивилним и судским пословима упућује на закључак о изразито милитаризованом карактеру пограничног система клисура и округа са друнгаријима, што је било условљено војно-политичким и геостратешким положајем Царства у то доба, изложеном непрестаној претњи спољних непријатеља – Арабљана, Словена, Бугара и др.

у Цариград да приме плату, они плаћају исту суму као приликом постављења на дужност, *Listes de préséance*, 231. Филотејево обавештење се односи на клисурарха Пафлагоније, али нема разлога сумњати да је таква пракса важила и у случају других клисурарха из IX столећа.

⁹⁴ Порфирогенит пише да је клисурарсима била намењена одећа, која је на себи садржала вишеструке украсне елементе, са представама орлова или других царских симбола, који су били уобичајени и за стратеge, *De cerimoniis*, 470, 486; *Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, ed. J. Haldon, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 28, Wien, 1990, 110, 126.

⁹⁵ Први такав случај се односи на побуну која је 695. године резултирала збацивањем са власти цара Јустинијана II. Један од завереника у том чину био је Григорије Кападокијац, *Theoph.*, 368. Познато је име још једног клисурарха који је одрекао послушност цару. Реч је о Ваасакију, кога је цар Лав VI у једном тренутку поставио на чело клисуре Лариса. Ваасакије је претходно, због учешћа у побуни Андроника Дуке против истог цара 906. године, пребегаво Арабљанима. Он је, међутим, измолио милост од цара и вратио се у Царство, добивши на управу поменуто клисуру. Због поновне издаје и учешћа у побуни Константина Дуке 913. године, био је ражалован и приморан да изнова бежи из Византије. *DAI* I, с. 50, р. 238, 240; II, 191. Листи побуњеника треба додати поменутог друнгарија Додеканеза Теофилакта Рангабеа. Он је, према Теофановом сведочењу, био један од дужносника који су припремали заверу против царице Ирине 780. године, *Theoph.*, 454. У бици код Посона 863. године, која представља прекретницу у византијско-арабљанским сукобима на истоку, након чега је Царство отпочело са офанзивнијом политиком према Арабљанима (Г. Острогорски, (1969), 225–226), учествовала је велика византијска чији су део биле и јединице под командом клисурарха Селевкије и Харсијанона, *Theoph. Cont.* (M. Featherstone, J. Signes Codolner), 258.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Сказаня о 42 Аморийскихъ мученикахъ*, пр. В. Васильевскій, П. Никитинъ, С.-Петербургъ, 1905.
- Actes d'Iviron II, du milieu du XIe siècle à 1204*, edd. J. Lefort et al, Archives de l'Athos XVI, Paris, 1990.
- Actes de Lavra I, des origines à 1204*, edd. P. Lemerle et al, Archives de l'Athos V, Paris, 1970.
- Brooks, E. W., „Arabic Lists of the Byzantine Themes“, 21 *The Journal of Hellenic Studies*, 1901, 67–77.
- Bury, J. B., *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, With a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*, London, 1911.
- Byzantine Lead Seals by G. Zacos II*, ed. J. Nesbitt, Berne 1984.
- Byzantine Lead Seals I*, edd. G. Zacos, A. Veglery, Basel, 1972.
- Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art IV*, edd. E. McGeer, J. Nesbitt, N. Oikonomides, Washington, D. C., 2001.
- Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art V*, edd. E. McGeer, J. Nesbitt, N. Oikonomides, Washington, D. C., 2005.
- Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art II*, edd. E. McGeer et al, Washington, D. C., 1994.
- Cheyne, J.-Cl., „De Tziliapert à Sébastè“, 9 *Studies in Byzantine Sigillography*, 2006, 213–216.
- Chronicon Paschale I*, ed. L. Dindorf, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 11, Bonna, 1832.
- Chronique de Michel le Syrien II*, trad. J.-B. Chabot, Paris, 1901.
- Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio I*, (New, Revised Edition), edd. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1, Washington, D. C., 1967.
- Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, ed. J. Haldon, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 28, Wien, 1990.
- Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae I*, ed. J. J. Reiske, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 16, Bonna, 1829.
- Constantino Porfirogenito, De thematibus*, ed. A. Pertusi, Studi e Testi 160, Città del Vaticano, 1952.
- Corpus Iuris Civilis III, Novellae*, edd. R. Schoell, G. Kroll, Berolinum, 1928.

- Das Strategikon des Maurikios*, edd. G. Dennis, E. Gamillscheg, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 17, Wien, 1981.
- Die byzantinischen Kleinchroniken I*, ed. P. Shreiner, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 12/1, Wien 1975.
- Georgii Monachi Chronicon II*, ed. C. de Boor, Lipsia 1904.
- Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae ope I*, ed. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 8, Bonna, 1838.
- Ioannes Lydus*, ed. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 29, Bonna, 1837.
- Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5, Berlin – New York, 1973.
- Iosephi Genesii Regum Libri Quattuor*, edd. A. Lesmueller-Werner, I. Thurn, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 14, Berlin – New York, 1978.
- Jordanov, I., *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria I*, Sofia, 2003.
- Kitâb al-Masâlik wa'l Mamâlik*, ed. M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum VI, Lugdunum Batavorum (Leiden), 1889.
- La Notitia dignitatum*, ed. C. Neira Faleiro, Nueva Roma 25, Madrid, 2005.
- Laurent, V., „Bulletin de sigillographie byzantine 1930“, 6 *Byzantion*, 1931, 771–829.
- Le Liber Pontificalis I*, ed. L. Duchesne, Paris, 1886.
- Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963–969)*, edd. G. Dagron, H. Mihăescu, Paris, 1986.
- Leonis Grammatici Chronographia*, ed. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 31, Bonna, 1842.
- Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, ed. N. Oikonomidès, Paris, 1972.
- Maçoudi, Le livre de l'avertissement et de la revision*, trad. B. Carra de Vaux, Paris 1896.
- Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History*, ed. C. Mango, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13, Washington, D. C., 1990.
- Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio XI*, ed. J. D. Mansi, Florentia – Venetiae, 1765.
- Schlumberger, G., *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris, 1884.
- Seibt, W., Zarnitz, M.-L., *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Wien, 1997.
- Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, ed. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 45, Bonna, 1838.
- Theophanis Chronographia I*, ed. C. De Boor, Lipsia, 1883.
- Theophanis Continuati Libri I–IV*, edd. M. Featherstone, J. Signes Codoñer, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 53, Boston – Berlin, 2015.

Thierry, N., „Les enseignements historiques de l'archéologie cappadocienne“, 8 *Travaux et Mémoires*, 1981, 501–519.

Three Byzantine Military Treatises, ed. G. Dennis, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 25, Washington, D. C, 1985.

Литература – Secondary Works

A Greek-English Lexicon, edd. H.-G. Liddell, R. Scott, (rev. H.-S. Jones et al.), Oxford, 1968.

Ahrweiler, H., *Byzance et la mer*, Paris 1966.

Antoniadis-Bibicou, H., *Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du „Thème des Caravisiens“*, Paris, 1966.

Benešević, V. N., „Die Byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach jerusalem Handschriften“, 5 *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 1926–1927, 97–167.

Bury, J. B., *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. to 800 A.D.)* II, London – New York, 1889.

Bury, J. B., *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to Accession of Basil I (A. D. 802–867)*, London, 1912.

Cheyne, J.-Cl., „Du stratège de thème au duc : Chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle“, 9 *Travaux et Mémoires*, Paris, 1985, 181–194.

Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio II, comm. by F. Dvornik et al., London, 1962.

Cosentino, S., „La flotte Byzantine face à l'expansion musulmane. Aspects d'histoire institutionnelle et sociale (VIIe–Xe siècles)“, 28 *Byzantinische Forschungen*, 2004, 3–20.

Ferluga, J., „Le clisure byzantine in Asia Minore“, 16 *Зборник радова Византолошког института*, 1975, 9–23.

Glykatzis-Ahrweiler, H., „Recherches sur l'administration de l'empire byzantine aux IXe–XIe siècles“, 84 *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 1/1960, 1–111.

Grégoire, H., „Notes épigraphiques“, 8 *Byzantion*, 1933, 49–88.

Grégoriou-Idannidou, M., „Οι βυζαντινές κλεισούρες και κλεισουραρχίες“, 9 *Βυζαντιακά*, 1989, 179–202.

Haldon, J., „Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations“, 47 *Dumbarton Oaks Papers*, 1993, 1–67.

Haldon, J. F., *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge, 1997.

Honigmann, E., *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen*, Bruxelles, 1935.

Krsmanović, B., *The Byzantine Province in Change (On the Threshold Between the 10th and the 11th Century)*, Belgrade – Athens, 2008.

Krsmanović, B., „Beobachtungen zum *Taktikon Escorialense*“, 103 *Byzantinische Zeitschrift*, 2/2010, 605–637.

Malamut, É., *Les îles de l'Empire byzantin VIIIe–XIIe siècles I*, Paris, 1988.

Maksimović, Lj., „То Τακτικόν του Εσκοριαάλ και οι αλλαγές της επαρχιακής διοίκησης στο Βυζάντιο“, *Βυζάντιο. Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη του Νίκου Οικονομίδη* (edd. A. Avramea et al.), Athēna, 2003, 361–367.

Oiknomidès, N., „L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe–XIe siècles et le Taktikon de l'Escorial“, *Actes de XIVe Congrès International des Études Byzantines I*, Bucarest, 1974, 285–302.

Oikonomidès, N., „L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantine au XIe siècle (1025–1118)“, 6 *Travaux et Mémoires*, 1976, 125–152.

The Oxford Dictionary of Byzantium I–III, edd. A. Kazhdan et al., New York – Oxford 1991.

Treadgold, W., *Byzantium and Its Army(284–1081)*, Stanford, CA, 1995.

Wiewiorowski, J., „Quaestor Iustinianus Exercitus – a Late Roman Military Commander?“, 93 *Eos*, 2006, 319–342.

Zuckerman, C., „Learning from the Enemy and More. Studies in "Dark Centuries" Byzantium“, 2 *Millennium*, 2005, 79–135.

Η Μικρά Ασία των θεμάτων, edd. B. Blysidou et al, Athēna, 1998.

Максимовић, Љ., „Тематски војници у византијском друштву – прилог новом процењивању проблема“, 39 *Зборник радова Византолошког института*, 2001/2002, 25–49.

Острогорски, Г., *Историја Византије*, Београд, 1969.

Острогорски, Г., „Равенски егзархат и постанак византијских тема“, *Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела Георгија Острогорског III*, Београд, 1970, 130–140.

Рајковић, М., „Област Стримона и тема Стримон“, 5 *Зборник радова Византолошког института*, 1958, 1–7.

Ферлуга, Ј., „Ниже војно-административне јединице тематског уређења. Прилог изучавању тематског уређења од VII до X века“, 2 *Зборник радова Византолошког института*, 1953, 61–98.

Цветковић, М., „Мерарх у тематској организацији од IX до XII века“, 50 *Зборник радова Византолошког института*, 1/2013 (*Mélanges Ljubomir Maksimović*), 215–234.

Цветковић, М., „Улога турми у стварању пограничног војно-управног система на истоку Византијског царства у IX и X веку“, *Ниш и Византија XII* (ур. М. Ракоција), Ниш, 2014, 591–599.

Цветковић, М., „Реформа византијског војно-територијалног уређења у доба Јустинијана II“, 53 *Зборник радова Византолошког института*, 2016, 17–46.

Цветковић, М., *Ниже јединице тематског уређења у Византији (9–11. век)*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2017 (необјављена докторска дисертација).

Miloš CVETKOVIĆ

Research Associate, Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade*

THE FOUNDATIONS OF THE MILITARY AND ADMINISTRATIVE ORGANIZATION OF THE BYZANTINE BORDERLANDS FROM THE 7TH TO THE 10TH CENTURY

Summary

The great crisis that shook the Byzantine Empire in the early 7th century – caused by the Slavo-Avar invasion of the Balkans as well as the Persian and then Arab conquests in the East – led to a reform of the crumbling Late Roman military and administrative system. Hence Constantinople began to implement a militarized system of governance based on a new military-administrative form – the theme – as its fundamental element. Over the following centuries, themes went on to become the pillars of Byzantine defense as well as the starting point of future conquests. The entire military and civilian administration in them was subjugated to military commanders – the *strategoï*. However, the theme system was initially impossible to implement in its full capacity in the entire territory under Constantinople's control. Since they were exposed to frequent attacks of external enemies, in the borderlands of the territorial heart of the Byzantine Empire, more specifically on its frontiers in Asia Minor and the Balkans as well as in the Aegean Basin, a separate military defensive regime was implemented. It was made up of *kleisourai* in the continental part of the Empire and of units headed by *drouggarioi* in island areas.

The first recorded *kleisourai* were formed in the late 7th century in the territory of Strymon and Cappadocia – territories traversed by important routes, which usually served as entryways for attacks of external enemies – Slavs and Bulgars in the Balkans and Arabs in the East. Over the ensuing centuries the military-administrative system implemented in the borderlands was gradually developed, mirroring the general trends in the evolution of the Byzantine thematic organization. The first half of the 9th century saw the establishment of a number of new themes and, consequently, the formation of several new *kleisourai*. As a result of Constantinople's more offensive anti-Arab policy, the second half of the 9th century brought a major territorial expansion and the shifting of the border military system to the East with the creation of a new network of *kleisourai*. Existing *kleisourai* consequently lost the characteristics

* milos.cvetkovic@vi.sanu.ac.rs

of border districts and were raised to the rank of theme. Instead of establishing large and expansive themes, in the late 9th and early 10th century Constantinople began to implement a policy of forming smaller thematic districts. A similar tendency is apparent in the formation of new *kleisourai*. In the mid-10th century the system of *kleisourai* shifted further to the East. The waning of Arab military and political power in this period led to a new reform of the military system in the Byzantine borderlands. In this new military organization, which rested on the professional tagmatic army, the defensive units of *kleisourai* no longer played an important role. Hence no new ones were established, and existing *kleisourai* were transformed into themes. This process was completed in the second half of the 10th century.

Units headed by *drouggarioi*, however, played a role in securing sea routes in the Aegean Sea, which were important for the defense of Constantinople. Eighth- and ninth-century sources mention the *drouggarioi* of the Aegean Sea and the *drouggarioi* of the Dodecanese, who controlled southern Aegean islands; the powers of the latter were later inherited by the *drouggarioi* of Kolpos and then Kos. Instead of Aegean districts governed by the abovementioned *drouggarioi*, until the end of the 9th century the sources mention themes and *strategoï* of the Aegean Sea and Samos, which probably emerged as a result of the transformation of these units.

Unlike themes, according to the sources the *kleisourai* and units headed by the *drouggarioi* seem to have had a notably simplified structure of officials. The sources offer no information on their civilian organs and are also silent about what can provisionally be termed as the civilian competences of the offices of *kleisourarches* and *droungarios*, which bears evidence the extremely militarized character of the border system.

Keywords: *Byzantine Empire, Theme System, kleisoura, kleisourarchēs, droungarios.*